



Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/13, p. 557-576

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11870>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Davut KILIÇ – Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

MEVLÂNA’NIN DİNLER-ÜSTÜ BİR HÜMANİST OLDUĞU SAVI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Halil TAŞ - Kasım KIROĞLU***

ÖZET

Herhangi bir fikrin, bir düşüncenin ya da bir akımın önemi, evrenselliği, doğruluğu ya da yanlışlığı, o konuda ortaya konmuş olan diğer fikir, düşünce ve akımlarla yapılacak karşılaştırmalarla daha iyi anlaşılabilir. Bu nedenle; Tanrı, din ve insan hakkında daha doğru bir sonuca ulaşabilmek için Mevlâna'nın Tanrı, din ve insan tasavvuru ile bu konularda ortaya konmuş olan diğer fikir, görüş ve tasavvurları karşılaştırmalı olarak incelemek daha doğru olacaktır. Günümüzde Mevlâna, insanlık ve insan sevgisiyle ilgili söylemlerinden dolayı bazı çevrelerce hümanist olarak tanımlanmaktadır. Batı düşüncesinde hümanizm, insanı evrenin merkezine oturtmakta, onu her şeyin tek ölçüsü olarak kabul etmekte, maneviyattan ve değerlerden soyutlayarak ele aldığı insanı yücelterek bir anlamda ilahlaştırmaktadır. Oysa Mevlâna'nın insana dair görüşlerinin temelinde Tanrı bulunmaktadır. Tanrı merkezli bir inancın ve anlayışın savunucusu olan Mevlâna, yaratılmışların en şerefli olanı olarak kabul ettiği insanı Tanrı'nın yeryüzündeki bir yansıması olarak görmekte, Tanrı'dan kopuk bir insan tasavvurunu reddetmektedir. İnsanı her şeyin ölçüsü kabul eden Batıdaki tanrısız hümanist akımlar insanın üstünde bir gücü kabul etmezken, Tanrı merkezli bir inancın ve anlayışın savunucusu olan Mevlâna'nın insan sevgisi ve insanı yaratılmışların en üstünü olarak algılaması; hümanizmden değil, ilahi tecellilerin Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olan insanda toplanmış olmasındandır. Bu makalede, Mevlâna'nın ve hümanizmin Tanrı, din ve insan tasavvurları karşılaştırmalı olarak incelenerek Mevlâna'nın dinler-üstü hümanist bir mütefekkir mi, yoksa dini merkeze alan Müslüman bir mutasavvıf mı olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mevlâna, Tanrı, din, insan, humanism

* Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, El-mek: egitimci1@hotmail.com

** Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, El-mek: november@omu.edu.tr

AN EVALUATION OF THE THESIS THAT MEVLÂNA IS A SUPRA-RELIGIOUS HUMANIST

ABSTRACT

The importance, universality, accuracy or inaccuracy of any idea, thought or movement can be better understood through comparisons that are made via other ideas, thoughts and movements. Therefore, with a view to coming to a more precise conclusion about God, religion and human being, it's better to examine Mevlâna's concepts of God, religion and human being in comparison with the other ideas, thoughts and concepts that have been put forward in this regard. At the present time, Mevlâna is defined as humanist in certain milieu due to his discourse on humanity and philanthropy. Humanism in western thought puts the human being in the center of the universe, deems it as the only measure for everything, and -in a sense- divines the human being that is alienated from spirituality and values. However, Mevlâna's views on human being are based on God. Mevlâna, a supporter of God based belief and understanding, sees the human being, who he deems as the most honorable creation, as a reflection of God on earth, and rejects the idea of a human being that is disconnected with God. While the humanistic trends in West which accept human beings as a centre of everything do not accept the power over human being; Mevlana who support the claim that God is a centre of everything perceive human love and human beings as the most superior creation and this perception come from the idea that the divine reflections are summed on human beings. This paper will analyze Mevlâna's concepts of God, religion and human being in comparison with those used in humanism and it will question whether Mevlâna is a supra-religious and humanist thinker or a Muslim Sufi who puts the religion in the center.

STRUCTURED ABSTRACT

In this article, as Mevlâna's and Humanism's relations to God, religion and human imagination and the relations of those concepts with each other, the answer of the the question of whether Mevlâna is a supra religious thinker or Muslim Sufi was sought.

Most of the writers, poets, politicians, scientists orientalist, public, thinkers, -knowingly or unknowingly- have perceived Mevlâna as humanist poet or thinker because of humanistic ideas in his works. While some orientalist and ideologists consciously call Mevlâna as a "humanist", some of them identify him as humanist without knowing basic and facile meaning of his "philanthropic" and "humanitarian" humanism. As people are trying to understand Mevlâna, they restrict the scope of his ideas with the eager of putting Mevlâna's ideas in their own categories. Moreover, as they confine his universal thoughts to philosophical trends, they put him in certain philosophical platforms which his thoughts aren't compatible with. As a result, an interesting philosophical image appear that is not Mevlâna owns.

Turkish Studies

So as to know Mevlâna in a real manner, it is needed to be in his belief system, to understand Qur'an and Sunned well, to know and to perform Islamic Sufism with its all manners, to master contemporary knowledge and culture. People trying to understand Mevlâna with the attitude of pretended scientific logic but not paying attention to the terminology Mevlâna used put him in certain philosophical platforms which his thoughts aren't compatible with and try to create humanist image. One of the most basic mistakes about Mevlâna is the claim that Mevlâna is a thinker representing humanism (Kara, 2007).

Because of his messages advising peace, love, toleration, fellowship; to see universal thoughts of Mevlâna as supra religious and to describe universality of his ideas by putting away from religion can be explained by misunderstanding of Mevlâna. Mevlâna, analysing Islam and human being with the effect of the environment he lived in and trying to understand and describe and generating solutions to the problems, is a thinker grown up with the basics of Qur'an and Sunned. It is not true to identify Mevlâna, whose heart is full of love of God and believing it is possible to cope with problems with love of God in society, as a humanist because humanism is an idol replacing lost religions, faiths; religion idolizing humanitarian being in this world where the only guide is science.

While the humanistic trends in West which accept human beings as a centre of everything do not accept the power over human being; Mevlâna who support the claim that God is a centre of everything perceive human love and human beings as the most superior creation and this perception come from the idea that the divine reflections are summed on human beings. To identify Mevlâna stating "Who praising the creations of God not The God lost their ways" (Mesnevi, III, 2127) and "You cannot find the clear way to the truth without saying there is no one serve except God. To be death person who is loved by God is better than to be alive person who is away from God." (Mesnevi, V, 1241; Mesnevi, V, 4029) as a secular thinker excluding God, away from religion and religious spirit cause certain mistakes.

Nothing is found against the Islam in the life and works of Mevlâna. He is a scholar extremely relying on Qur'an and Sunned and he is a thinker valuing human beings putting forward the love of human beings while speaking for Islamic mentality. According to Islam, humans are respectable, valuable, important and the most honourable one among all creations regarding their creation, character and function. Mevlâna handles the love and value of human beings regarding Islamic religion. He don't like humanists because he never perceives God as a rival of human beings and never idolises the human beings.

As Mevlâna states "I am the servant of the Qur'an during the time when I am alive. I am a sand of the way of God's chosen prophet Muhammed. Whoever says something except that word, I will displease him and because of that I will be very sorry." (refer to where), he declares that he depends on Qur'an and Sunned. To associate Mevlâna's thoughts with humanism which is away from the thought of God and prophet by idolizing human beings is coercive attitude because he states that "The

word is not included in the ‘vahiy’ came from desires. Whatever Ahmed says is true.” (Mesnevi, VI, 818).

Humanists states that “There is no God and the human created God. The only guide which will save the society and humanity is science.” so they perceive religion as a reason for estrangement of human beings and while they idolizing the human, they reject God. While humanism perceive human beings with divine features and it describes the human as a power dominating everything, Islam identifies the human weak when it is compared to the owner of absolute power; God. As a result, it is impossible to identify Mevlâna who depends on God, prophet and Qur’an as a humanist.

It is possible to say that the Western societies perceive Mevlâna as a humanist because of his claims about religious life and the universality of his messages. Furthermore, there are some people saying Mevlâna is a humanist to represent him more friendly and beautiful and to prove he is a humanitarian. Mevlâna is Islamic Sufi embracing all humanity without discrimination and guiding them to the truth and beauty and pioneering the culture of living together. Describing Mevlâna’s love of human beings can be explained by both the misunderstanding of his thoughts and the ideas of humanism trend. Mevlâna’s human love does not exclude the religion and God and it bases on the faith in God with sincerity and love.

Keywords: Mevlâna, God, religion, human, humanism.

1. Giriş

Kimileri için bir düşünce ve yaklaşım şekli, kimileri için bir tavır alış biçimi, kimileri için sadece bir insan ve insanlık sevgisi, kimileri için de bir din olan hümanizm; genel ve yüzeysel bir algılayışla “insanverlik”, “insancılık” manasında kullanılmakla birlikte, felsefik ve ideolojik içeriğiyle, “insancılık, insancılık felsefesi” manasına gelir (Çetin, 2007). Batı kültürünün köklerine dönüşünü, eski Yunan kültür mirasının yeniden canlandırılmasını, bilim, sanat ve eğitimin kilisenin dogmatik otoritesinden kurtarılmasını ifade eden; feodal kilise yazgıcılığına bir başkaldırı olan hümanizmin temelinde insanın sınırsız yüceltilmesi; insanın, Tanrı ve din inancı da dâhil olmak üzere bütün bağlardan kurtarılması, özgürleştirilmesi, arzularının en üst düzeyde doyurulması ideali vardır (Kantar, 1986). Felsefi anlamıyla hümanizm, insanın tanrılaştırılması, kutsallaştırılması, değer belirleyen birincil kaynak olarak kabul edilmesidir (Çetin, 2007).

Hıristiyan dünya görüşünde her şeyden önce Tanrı’nın kulu olan ve Tanrı karşısında güçsüz ve günahkâr olan insan, öbür dünyayı düşünüp kendini oraya hazırladığı ölçüde iyidir (Aytaç, 2005). 14. yüzyılda İtalya’da bir edebiyat akımı olarak ortaya çıkan ve burjuva sınıfının kimi din adamları, bilgin ve yazarlarla birlik oluşturarak feodal-dinsel yönetime karşı ortak bir tavır almasıyla belirginleşmeye başlayan hümanizm, Hıristiyanlık Orta Çağ’ının, insanı yok sayan anlayışına karşı bir tepkidir (Tanilli, 2015). Orta Çağ Hıristiyanlık anlayışının insanı yok saymasına tepki olarak insan odaklı bir dünya kurgulayan hümanizm, tepkisel bir yaklaşımla dinden ve doğal olarak Tanrı’dan, vahiyden, maneviyattan, değerlerden yoksun bir insanı tipi yaratma çabasına girmiştir denebilir.

Tarihe mal olmuş, yaşamları, fikir ve düşünceleriyle insanlara yön çizmiş, insanlığın ortak değerlerini yansıtarak önemli bir başvuru kaynağı haline gelmiş kimi şahsiyetlerin, daha sonra gelenlerce zaman zaman dayanak noktası olarak kullanıldıkları bir gerçektir. Kara’ya (2007) göre

Turkish Studies

bunun nedeni, herkesin ve her kesimin bu tür şahsiyetlerde kendisine ait bir şeyler bulması, onun söylemlerine başvurarak kendi hayat tarzını, fikir ve düşüncelerini meşrulaştırma çabası olabilir. İşaret edilen bu önemli şahsiyetlerden biri de Mevlâna'dır.

Birçok yazar, şair, edebiyatçı, siyasetçi, bilim insanı, oryantalist, halk, mütefekkir Mevlâna'yı, eserlerinde sık sık değindiği insan sevgisinden dolayı bilerek veya bilmeyerek hümanist bir şair veya hümanist bir düşünür olarak algılamaktadır. Kaleme aldığı "Bir Anadolu Hümanisti Mevlâna" adlı eserinde Mevlâna'yı bir ahi hümanist olarak tanımlayan Rus Oryantalist Radi Fish (Çetin, 2007); Mevlâna'yı, insandan kaynaklanan mutlulukları, uydurma ahiret mutluluklarına değişmeyen bir hümanist olarak tanımlayan Vedat Günyol (Günyol, 1997); Mevlâna'nın bütün bağlardan azade olduğunu, dinleri bile aşmış hümanist bir felsefeyi savunduğunu ileri süren Abdülbaki Gölpınarlı (Gölpınarlı, 2014); "İnsanı bu âlemdeki varlığı sebebiyle ele alan hümanist dehaler arasında Mevlâna'nın orijinal bir yeri ve görüşü vardır. Hümanizmi en yüce, en aydınlık mertebesine ulaştıran Mevlâna olmuştur." diyen Sadi Irmak (Irmak, 1978); Mevlâna'nın kendine özgü farklı bir hümanist olduğunu savunan Irène Melikoff (Melikoff, 1983); "Tolerans ve hoşgörüyü oldukça ağırlık veren Mevlâna'ya hümanist demek bir sakınca olmayabilir." diyen Mehmet Bayraktar (Bayraktar, 1994); "Mevlâna'nın hümanistliği doğrudur." diyen Mehmet Aydın (Aydın, 1994) bunlardan birkaçıdır.

Bazı oryantalistler ve ideologlar Mevlâna'yı bilerek "hümanist" olarak nitelerken; bazıları da hümanizmin son derece basit ve yüzeysel olan "insansever", "insancıl" anlamlarıyla Mevlâna'yı bilmeden hümanist olarak tanımlamaktadırlar. Cebecioğlu'na (2007) göre, insanlar Mevlâna'yı anlamaya çalışırken O'nu kendi bakış açılarına sığdırma gayretiyle yorumlayarak daraltmakta, O'nun evrensel olan fikri yönünü, hümanizm gibi felsefi akımlara tutsak ederek O'nu düşünceleriyle çoğu zaman örtüşmeyen felsefi platformlara çekmekte ve ortaya Mevlâna olmayan ilginç bir filozof portresi çıkarmaktadırlar.

Bir insan, ya çok övülüp göklere çıkarılarak, ya da çok yerilip yerlere batırılarak hakikatinden koparılıp yok edilebilir (Turgut, 2017). Mevlâna'yı överek göklere çıkaran sınır tanımaz mutaassıpların ölçsüz sevgisini de, Mevlâna'yı yererek yerlere batırmaya çalışan karşıtların ölçsüz nefretini de ilmî ve insanî olarak değerlendirmek olanaklı değildir. Mevlâna'nın, ölçsüz sevenlerle, ölçsüz yerenlerin oluşturduğu ifrat ve tefrit uçlarından uzak bir mütefekkir olduğu söylenebilir.

Mevlâna'yı gerçek anlamda tanıyabilmek için Mevlâna'nın inanç sisteminde yer almak, Kur'an ve Sünnet'i iyi anlamak, tasavvufu bütün yönleriyle bilmek ve yaşamak, günümüzün ilim ve kültürüne hâkim olmak gerekir (Cebecioğlu, 2007). Takva, vahdet-i vücud ve ilahi aşk anlayışının birleşiminden oluşan Mevlâna'nın düşünceleri, Kur'an ve Sünnet'i merkez almıştır (Bardakçı, 2007). Buradan hareketle, Mevlâna'nın sevgi ve hoşgörü öğretisinin kaynağını Kur'an ve Sünnet'ten aldığı; Mevlâna'nın, Peygamberi bir yöntem olan tahammül ve kusurları hoş görme anlayışını benimseyip uyguladığı söylenebilir (Taş, 2016). Sadece bir şair ya da bir filozof olmayan, tanrısal bir rehber ve gerçek bir sûfi olan Mevlâna, işlediği konuları Kur'an ve Hadislerle desteklemiştir (Derince, 2014). Mevlâna sosyal konulara eğilmiş, toplumu, toplumsal olayları, dinin toplumla etkileşimini, peygamberlerin rehberliğini, İslam dininin toplumsal ve bireysel boyutlarını, bireysel yaşamı çeşitli anlatım tarzları ve örneklerle ele almış, işlediği konularla ilgili ilginç ve bugün de geçerliliğini koruyan görüşler ortaya koymuş bir düşünür, bir sûfi, bir bilgedir (Okumuş, 2006).

13. yüzyılda Anadolu'da başlattığı içsel fikir ve aydınlanma hareketi, zaman ve mekâna hükmedercesine yayılmış ve bugün tüm dünyanın tanıdığı bir tasavvufî gerçek olarak kültürümüzün evrensel açılan penceresi haline gelmiş olan Mevlâna, evrensel değerinde bir mutasavvıf ve düşünürdür (Karaman, 2012). Mevlânâ bütün yorumlarında tasavvufa dayalı din anlayışını merkeze

Turkish Studies

almakta, İslâm dünyasından ya da bu dünyanın dışındaki bir kaynaktan gelen herhangi bir yorum veya kuram bu anlayış ile uyuşmuyorsa reddetmektedir (Tunagöz, 2013). Kur'an'daki öğretilere paralel bir mürşit olarak değindiği konular, getirdiği çözümler ve yazdığı eserleriyle Anadolu'ya yeni bir soluk getiren ve bu yeni solukla kendisinden sonra gelen şair, edip ve mütefekkirleri derinden etkileyen Mevlâna, aklını, ilmini ve irfanını toplum yararına kullanan entelektüel bir aydındır (Yazıcı, 2009).

Herhangi bir fikrin, bir düşüncenin ya da akımın değeri veya evrensel bir özellik taşıyıp taşımadığı, ancak o konuda ortaya konmuş olan diğer fikir, düşünce ya da akımlarla yapılacak karşılaştırmalarla anlaşılabilir (Yakıt, 1987). Bu nedenle, Mevlâna'nın, insanın niteliğini, onun değerini ve evrendeki seçkin konumu belirtmek amacıyla eserlerinde ele aldığı ideal insan tasavvurunu; insana ait yapılmış diğer tanımlar, görüşler, tasavvurlar veya fikirlerle yapılabilecek bir karşılaştırma sonucunda ortaya koymak daha doğru olacaktır.

Bu makalede, Mevlâna'nın ve hümanizmin Tanrı, din ve insan tasavvurları ile bunların birbirleriyle olan ilişkileri karşılaştırmalı olarak incelenerek, Mevlâna'nın dinler-üstü hümanist bir mütefekkir mi, yoksa Tanrı'yı merkeze alan Müslüman bir mutasavvıf mı olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

2. Tanrı

2.1. Hümanizmin Tanrı Tasavvuru

Hümanizm için esas olan insandır ve bu insan, her şeyin merkezinde olan, değerlerden, yücelikten, güzellikten yana eksiksiz kabul edilen; tanrıların hegemonyasından kurtulmak ve evreni ele geçirmek için tanrılara savaş açan ve onlarla mücadele eden rakip bir güç olarak sembolize edilir (Şeriatı, 2010). Tanrı'ya karşı insanı yüceltme çabasında olan hümanizmin, Tanrı'yı yüce ve aşkın varlık olarak değil, baskıcı ve dayatmacı olarak tanımlama eğiliminde olduğu söylenebilir.

Felsefi bir görüş ve toplumsal bir hareket olan hümanizm, insanın kendi kendine yetebileceğine ve Tanrı'ya gereksinimi olmadığına inanır (Benneth, 1982). Tanrı'yı küçülterek ve ona insanî sıfatlar yükleyerek insan ile Tanrı arasındaki açığı kapatmak çabasında olan hümanist düşünce, insanın Tanrı ile değil, akılla ve doğa güçlerini kontrol etmeyle yüceleceğini iddia eder (Önal, 2009). İnsanın tabiatın bir parçası olduğunu ve bir evrim süreci sonucu var olduğunu kabul eden, insanları ilahi bir gücün değil, insanların kendilerinin kurtaracağını iddia eden hümanistler (Şahin, 2005), bu bakış açısıyla, Tanrı'nın yaratma, koruma, kurtarma ve yüceltme özelliklerini reddederler.

Teokratik dönemde kilisenin egemenliğinden dolayı baskıcı olan Tanrı'nın, modern dönemde Batı dünyasının kilisenin dogmatik egemenliğinden kurtulmaya başlaması sonucu hümanist karakterli bir yapıya bürünmesi ve tanrısal bilgiye insanî olanaklarla ulaşılabileceği fikrinin yaygınlaşması sonucu, Tanrı yeryüzünden kovulmuş ve ölümü ilan edilmiştir (Tekin, 2003). Hümanizme göre Tanrı, yaşamda karşılaşılan güçlüklerle karşı bir cevap olarak insanoğlu tarafından yaratılan; sorumluluktan kaçış, sonsuz mutluluk arayışı, evreni açıklama çabası, adalet arzusu gibi insanın doğa karşısındaki tutumunu ifade eden bir kavramdır (Kurtz, 1980). Hayatın anlamı, değerler ve dünya hakkındaki sorulara doğacı bir felsefe, bilime dayanan kozmik bir bakış açısı ve sonuç odaklı bir etik anlayışla yanıtlar veren (Aksun, 2012) hümanistlere göre, Tanrı'nın varlığına ilişkin yeterli kanıt yoktur ve bu nedenle Tanrı'ya ait olduğu iddia edilen her şey, insanoğlunun kendi ürünüdür.

Hümanistlerin insanı tek otorite olarak kabul etmelerinin bir sonucu olarak akıl dünyanın şekillenmesinde biricik kaynak ve araç olmuş; sadece akıl ile tanımlanan bir insan ve evren anlayışı, insan zekâsının açıklama kapasitesi dışında kalan Tanrı'yı ya reddetmiş ya ussallaştırmış ya da

insanlaştırmıştır (Northbourne, 1989). Bir anlamda insan adına Tanrı'dan ölç alma hareketi olarak tanımlanabilecek olan hümanizm, Hıristiyanlığın papazlar eliyle hayatı şekillendirmesi yerine, hayatın insan aklı ve onun ürünü olan bilim vasıtasıyla şekillenmesini istemektedir (Çetin, 2007). Dolayısıyla hümanizm, koruyucu ve yol gösterici olarak Tanrı yerine insanı, din yerine pozitif bilimi, öbür dünya yerine bu dünyayı merkeze alarak Tanrı'yi ve Tanrı'ya dayalı yapıları dışlamaktadır denebilir.

2.2. Mevlâna'nın Tanrı Tasavvuru

Tanrı'nın varlığı ve sıfatları, Tanrı'nın evren ve insanla olan ilişkisi, düşünce tarihinin en önemli tartışma konularından biri olagelmıştır (Tan, 2012). Tanrı'nın varlığı ve buna bağlı olarak Tanrı tasavvuru, aynı inancı paylaşan kişiler arasında bile farklılık gösterebilmiştir (Keklik, 1967). Aynı inanç kökeninden gelmelerine rağmen, birçok düşünürün Tanrı konusunda sahip oldukları farklı görüşler, Tanrı'yi çeşitli yönlerden tasavvur edebilmemizi olanaklı kılmaktadır (Baykan, 2005).

Tanrı'nın varlığı ve özellikleri konusunda neredeyse bütün düşünürler fikir beyan etmiş ve herkes kendi düşünce sistemi içinde Tanrı tasavvurunu ortaya koymaya gayret etmiştir. Tanrı'yi bütün yönleriyle ele alan mütefekkirlerden biri de Mevlâna'dır. İslam tasavvufuna gönül vermiş bir fikir adamı olan Mevlâna'nın Tanrı tasavvuru; Baykan'a (2005) göre tasavvufî düşüncenin esasını oluşturan, Tanrı'nın akıl, duygu, nas, kısaca hiçbir şeyin ulaşamayacağı kadar yüce olduğu düşüncesidir. Aydın'a (2010) göre ise fiziksel olarak var olan, her şey üzerinde üstün bir güce ve mükemmelliğe sahip olan, iyi ile kötü arasında ayırıcı ölçüt olan Tanrı adildir ve O'nun emirleri her zaman iyidir.

Mevlâna'ya göre Tanrı'nın varlığını sübuta erdirmek için kanıt aramak iman açısından kusur ve eksikliklerdir. Çünkü iman, temelini Tanrı'nın ispatlanabilir oluşunda değil ispatlanamaz oluşunda, bilinebilir oluşunda değil bilinemez oluşunda bulur ve akıl bu hususu algılamakta, dil bu hususu anlatmakta kifayetsiz kalır (Taşdelen, 2013). İnsani duyularımızın algı sahasına giren bütün farkların ve varlık iddialarının geçersizliğine hükmeden Mevlâna'ya göre, somut olan her şey, sadece, gizli olan Allah'ın yansımasıdır ve dolayısıyla, âlem hayaldir, rüyadır; onun gerçek anlamda var olduğunu iddia etmek ise cehalettir, zandır, kuruntudur, sarhoşluktur (Tunagöz, 2013). Toplum için önemli bir rehber olan Mevlâna, âlemin boşuna yaratılmadığını, bu kâinatın Tanrı'nın kudretinin bir kanıt olduğunu, kâinatta yaşayan insanın gayesinin de insan-ı kâmil olup bu yaratıcıya kavuşmak olduğunu açıklar (Balkaya, 2007).

İnansın ya da inanmanın her bireyin zihninde bir Tanrı imgesi ya da şeması vardır ve bireyin zihninde Tanrı algısının oluşma sürecinde bireyin çevresi, sahip olduğu inancı, kişiliği ve kendisine aktarılan bilgiler mutlaka etkili olmaktadır (Kartopu, 2014). Bir dine mensup olan bir bireyin Tanrı tasavvuru, öncelikli olarak mensup olduğu dinin tanımladığı Tanrı tasavvurunun tesiriyle şekillenir (Mehmedoğlu, 2011). Tanrı hakkındaki görüşleri İslâm ile şekillenmiş olan Mevlâna'ya göre Tanrı'ya ulaşmanın en iyi yolu aşktır ve Tanrı'ya âşık olmak Tanrı'nın varlığının en önemli kanıtıdır (Aydın, 2010). Mevlâna, sınırlı ve yetersiz oluşundan dolayı salt akıl yoluyla Tanrı'nın bulunamayacağını, Tanrı'yi keşfetmenin yolunun aşktan geçtiğini ve bunun için de Tanrı'nın yardımının gerekli olduğunu ifade eder (Baykan, 2005).

“Gökleri ve yeri, güzelliklerle donatarak yaratan O'dur. O bir şeyin olmasına karar verdi mi ona sadece 'Ol!' der, o da olur.” (Bakara 2/117) diyen Kur'an, evrenin yaratılışında Tanrı'nın mutlak hâkim olduğunu açıklar. “Mevlâna'ya göre tabiatdaki her şey Tanrı'nın habercisi, O'nun şahsının bir belirtisidir ve bu evreni sınırsız ve mutlak olan ilmiyle yaratan Tanrı'nın emri ve hükmü olmadan bir yaprak bile kıpırdamaz” (Çubukçu, 1986). “O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez.” (En'am 6/59) diyen İslâmî anlayışın merkezinde Tanrı vardır ve insanlar Tanrı'ya itaat ve ibadet

etmekle şeref ve asalet sahibi olurlar. İslam tasavvufunda esas olan, Tanrı'ya ait sıfatlarla sıfatlanabilmektir ki İslâmî düşünceyi içselleştirmiş bir mutasavvıf olan Mevlâna'nın Tanrı anlayışı da bundan farklı değildir.

Mesnevî'sinin üçüncü cildinin 3904'üncü beytinde "Her şey fanidir ve yok olur gider, ancak O'nun hakikatidir baki kalan." (Mevlâna, 2014a: 273) diyen Mevlâna'ya göre evrendeki her şey geçicidir ve Tanrı'nın eşsiz gücünü, ilmini ve hikmetini gösteren bu faniler bir gün baki olan Tanrı'ya döneceklerdir. Mevlâna'nın bu düşüncesi, Kur'an'daki "Göklerde ne var, yerde ne varsa, hepsi Allah'ındır. Bütün işler Allah'a döndürülür." (Al-i İmran 3/190) ayetiyle paralellik göstermektedir. Mesnevî'sinin ikinci cildinin 310'uncu beytinde "Çifti olmayan, tek olan Tanrı'dır ve Tanrı'da şüphe yoktur." (Mevlâna, 2014a: 410) demek suretiyle Tanrı'nın tek olduğuna, eşi ve benzeri bulunmadığına işaret eden Mevlâna, Tanrı merkezli İslam inancının ve düşüncesinin en önemli savunucularındandır (Aydın, 1994).

Mesnevî'sinin birinci cildinin 541'inci ve 544'üncü beyitlerinde "Ruh, seni göklere çıkarırken, sen en aşağılara, su ve çamura doğru gittin. Himmət atını yıldızlara sürdün, astronomi ilmiyle uğraştın da secde edilmiş Âdem'i tanımadın." (Mevlâna, 2014a: 78) diyen Mevlâna, Tanrı'nın varlık delilleri karşısında insanın duyarsız kalmasını eleştirir. Mesnevî'sinin dördüncü cildinin 1515'inci beytinde "Altın sırmalı elbiseler dokur, denizin dibinden inciler çıkarır, matematik bilgilerinin en ince noktalarını bilir, astronomi, tıp ve felsefe bilgilerini elde eder ancak Tanrı'yı tanımaz." (Mevlâna, 2014a: 474) diyen Mevlâna, dünyevi kaynaklı bütün bilgilerine rağmen, sonsuz gerçekliğin kaynağından yüz çeviren, sonsuzluğu fani dünyada arayan insanın Tanrı'yı bulamamasını eleştirir.

Tanrı'yı "her şeye gücü yeten, mutlak gücüne ve kudretine sınır olmayan, kudretiyle bütün sıfatları ve bütün halleri kapsayan" olarak tanımlayan (Mevlâna, 1999) Mevlâna, Mesnevî'sinin ikinci cildinin 12'nci beytinde "Ey cihan, sen zaten bir berzaha benzersin." (Mevlâna, 2014a: 379) diyerek dünyayı Tanrı'ya ulaşmak için geçilmesi gereken bir köprü olarak tanımlar. Mevlâna, Mesnevî'sinin birinci cildinin 986'ncı ve 987'nci beyitlerinde "Bu dünya zındandır, biz de zındandaki mahpuslarız. Zindanı del ve kendini kurtar! Dünya Tanrı'dan gafil olmaktır." (Mevlâna, 2014a: 130) demek suretiyle, insanı tamamen esir alan ve insanın Tanrı'dan bihaber olmasına neden olan dünyayı zindana benzetmektedir (Çınar, 2007).

"Düşünme! Yaradan'dan başkasını düşünme." (Mevlâna, 2011: 394) diyen Mevlâna'ya göre tek varlık Tanrı'dır ve diğer bütün varlıklar Tanrı'dan sadır oldukları için onlar hakikatte yoktur (Arslanoğlu, 2000). Kâinattaki her varlığı Tanrı'nın bir habercisi, onun zatının bir yansıması olarak nitelendiren Mevlâna'ya göre her şey geçici, Tanrı ise kalıcıdır (Çubukçu, 1986). Tanrı'nın güzelliğinin yeryüzüne ve insanlara tıpkı ayın suya aksettiği gibi aksettiğini söyleyen Mevlâna'ya göre göğe, arşa, fecre, âlemlere sığmayan Tanrı ancak ve yalnız sınırsız olan gönüllere sığabilir (Uçak, 2012). Mevlâna'ya göre Tanrı hem zahirdir, hem batındır. Ona göre Tanrı ezeli ve ebedidir. Ezeli ve ebedi olmayan O'nun yaratıklarıdır. "Hiçbir şey görmedim ki Tanrı'yı onda görmemiş olayım. Dünya, insan, yerde ve gökteki her şey, kendi mahsulü olan bir ressamın eseridir. Bir defa Tanrı'nın güzelliğini görürsen, bir daha başkasının yüzüne bakmazsın." (Eflaki, 2001) diyen Mevlâna'nın nazarında en güzel varlık Tanrı'dır ve evrendeki her şey Tanrı'nın bir eseri, bir yansımasıdır.

Mesnevî'sinin birinci cildinin 1639'uncu beytinde "Tanrı, yarattığını eşsiz, emsalsiz yaratır; O bir bilene bağlı değildir. Herkes O'na dayanır; O'nun dayanacağı bir varlık yoktur." (Mevlâna, 2014a: 183) diyerek Tanrı'yı bir ve tek, her şeyin tek yaratıcısı, ölüleri diriltten, dirileri öldüren, öncesi ve sonrası olmayan, hiçbir şeye ihtiyaç duymayan ancak her şeyin ve herkesin kendisine ihtiyaç duyduğu, ilmi sonsuz olan yüce bir varlık olarak tanımlayan (Mevlâna, 2010) Mevlâna'nın

Tanrı hakkındaki bu tasavvuru, İslâmîdir. Topçu'ya (2013) göre hangi yönden ele alınırsa alınsın, bir din adamı, dindar bir kişi ve bir İslâm velisi olan Mevlâna'nın şahsiyetinin şahlanma merkezi, ilâhî ve İslâmî aşktan başka bir şey değildir.

Mesnevî'sinin üçüncü cildinin 2987'nci ve 2988'inci beyitlerinde "İnsan her işi yapabilir, fakat yaratılmasındaki amaç Tanrı'ya ibadettir. Âlemin yaratılmasındaki amaç, ibadetten başka bir şey değildir." (Mevlâna, 2014a: 208) diyen Mevlâna, insanın Tanrı tarafından yaratıldığını ve yaratılış amacının ise kendisini yaratan Tanrı'ya ibadet etmek olduğunu belirtir. Mevlâna'nın, insanın kim tarafından ve ne amaçla yaratıldığına dair Kur'an kaynaklı bu açıklamaları, "Ben, insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım." (Zariyat 51/56) ayetiyle de paralellik göstermektedir.

Mevlâna'nın düşünce ve davranışlarının temelinde Tanrı'ya olan engin ve coşkun bir imanın itici gücü bulunmaktadır. Mevlâna'nın insan ve insanlık kavramları dil, din, ırk, cinsiyet ayrımını kabul etmeyen evrensel kavramlardır. Mevlâna'nın insanlara değer vermesinin ve herhangi bir ayırım yapmadan bütün insanlara kucak açmasının temelinde, bütün insanların aynı Tanrı'nın kulu olmaları anlayışı vardır denebilir.

3. Din

3.1. Hümanizmin Din Tasavvuru

Bir bireyin ya da bir grubun doğru kabul ettiği ve davranışlarını ona göre belirlediği güç olarak tanımlanan din (Kıran, 2016), dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir yere konumlandırma modeli olarak işlev görür (Mardin, 1983). Toplumsal düzeni sağlamada ve sürdürmede dinin önemli bir etmen olduğu sosyal bilimciler tarafından benimsenmekte; hatta Voltaire, "eğer bir toplumda din yoksa onu yaratmak gerekir" derken, J.J. Rousseau bir devletin dininin olması gerektiğini savunur (Nemutlu, 2013). Batı toplumunun yitirdiği dinî yaşam tarzlarının ve yıktığı inançların yerini alan bir put haline dönüşmüş olan; insanı kusursuzlaştırmak, varabileceği en yüksek konuma ulaştırmak amacı taşıyan hümanizm, temelinde daha çok kilisenin ve İncil'in görüşlerine cephe almış; Tanrı, din ve öbür dünya düşüncesini dışlamış pagan karakterli bir yapı olarak tanımlanabilir (Meriç, 2016). Bireylerin yitirilmiş olan dinî yaşam tarzlarının ve ortadan kaldırılmış olan inançlarının yerini alan hümanizm, bu açıdan bir din olarak görülebilir (Sellers, 1941).

Rasyonalizmi esas alan hümanizme göre akli, mantığı ve maddi yönü olan insanın manevi yönü yoktur ve bundan dolayı insan için geleneksel ve dinî değerler önemsiz olup evrensel değerler, doğal haklar, deneyle ispatlanmış olan bilimsel gerçekler esastır (Kıran, 2016). Kendisini her türlü fizik-ötesi öğretinin üzerinde konumlandırın, her türlü dinî öğretiyi, akılcılığın, bilimselliğin, bireyselliğin, ilericiliğin, özgürlüğün, aydınlanmanın ve hoşgörünün önünde önemli bir engel olarak gören hümanizmin (Kar, 2014), bireyi, akli ve dünyevi anlayışı ön plana çıkardığı görülmektedir.

Aydınlanmanın en temel karakteri, hümanizme bağlı olarak insanların tek rehberinin din değil, kendi dışında hiçbir kaynağı kabul etmeyen akıl olduğuna duyulan inançtır (Cevizci, 2008). Bu durumda, gerçeğe ulaşmak için geleneklere, bir kuruma, bir seçkine, hatta Tanrı'ya gereksinim yoktur (Armstrong, 2017). Hümanist aydınlara göre, bireysel ve toplumsal özgürlüğün ve eşitliğin önündeki en önemli engel dindir (Çiğdem, 2015). Hümanizm, modern bilimin sınırlarını belirlediği evrende insanın kendine yettiğini ve dolayısıyla herhangi bir doğa-üstü kurtarıcıya ya da güce gerek olmadığını ifade eder.

Hümanistler, insanların olanaklarını ve sorumluluklarını göz ardı ettiğinden, bağımsız olmak yerine itaat etmeyi yeğlediğinden, cesaret yerine korkuyu teşvik ettiğinden, aldatıcı ölümsüzlük vaatleri ve sonsuz ceza korkuları yayararak insanın kendini gerçekleştirme engel olduğundan

dolayı dine karşı çıkmışlardır (Kurtz, 1980). Hümanist bakış açısı, insanın dışında bir gerçekliğin olmadığını iddia etmek suretiyle dini ve Tanrı'yı reddeder (Ayten, 2015). Hümanist aydınlara göre anahtar kavram insandır ve bireyin hangi dine veya sembole inandığı değil, sevgiyi yaşaması ve akılcı düşünebilmesi önemlidir (Erdoğan, 2014). Tanrı'yı reddederken kutsal kitapların ve içerindeki mitolojik öykülerin insan yaratması olduğunu savunan seküler hümanistler, dinlerin temelini oluşturan, ancak bilimsel olarak kanıtlanamayan öbür dünya ve ruh kavramlarını kabul etmezler (Kurtz, 1980). Bu dünya dışında bir öte dünya olduğu fikrini kabul etmeyen hümanistler, insanın sanal öbür dünya düşünceleriyle oyalanmak yerine gerçek olan bu dünyaya dönmesi gerektiğini belirtirler.

3.2. Mevlâna'nın Din Tasavvuru

Bir dini ve o dinin toplumsal boyutlarını anlayabilmek için kendi dönemlerinin ruhunu yansıtan düşünürlerle bakmak gerekir. Bir düşünürün bir dini nasıl anladığı ve yorumladığı bilgisi, bir dönemi çok boyutlu olarak tanıma olanağı sağlarken, aynı zamanda ilgili düşünürün yaşadığı dönemdeki egemen dini yapı ve siyasî düşünce hakkında da önemli bilgiler sağlayabilmektedir.

Kur'an'ın buyurduğu hiçbir öğüde aykırı fikir belirtmeyen Mevlâna, tek Tanrı inancını paylaşan insanların, farklı mezhep ve ırklara mensup olsalar da yine aynı ulvî kudrete inandıklarını ve fark gözetmeden hepsinin ona döndürüleceğini ifade eder (Boyacıoğlu ve Erdağ, 2013). Mensuplarını mutluluğa ve kurtuluşa ulaştırma amacı açısından bütün dinlere aynı gözle bakan, din ayrımı yapmaksızın bütün insanlara karşı merhamet, tevazu ve nezaket duyguları içinde olan Mevlâna'ya göre karşıt anlayışlara son veren, tarafları hoşnut edip bir merkezde toplayan bir prensip varsa, o da İslâmdır (Cilacı, 1989). Tanrı aşkı ve tasavvuf ile yola çıkan Mevlâna, bütün dinleri bir olarak görür ve hepsinin varış noktası ve nihai amacının Tanrı'ya ulaşmak olduğunu ifade eder. Bu ifade ediş, Mevlâna'nın ve O'un düşüncelerinin dinden ayrı olmadığı sonucunu getirmektedir.

“Biz pergel gibiyiz. Bir ayağımız din üzerinde sağlamca durur, öteki ayağımız yetmiş iki milleti dolaşır.” (Fürüzanfer, 1997) diyen Mevlâna'nın inanç ve düşünce sisteminde akıl ile vahiy dengesi sağlanmış. Vahiy dışlayıp salt akli tek kaynak olarak kabul eden filozofları Mesnevî'sinin birinci cildinin 115'inci beytinde “çamura batmış eşeğe” (Mevlâna, 2014a: 30) benzeten Mevlâna; Mesnevî'sinin birinci cildinin 89'uncu beytinde “İçine mutsuzluktan ve kederden ne gelirse, onun sebebi Tanrı'ya karşı kayıtsızlık ve küstahlıktır.” (Mevlâna, 2014a: 29) diyerek, insandaki mutsuzluğun ve rahatsızlıkların temelinde inanç zayıflığının, Tanrı'nın emir ve yasaklarına karşı kayıtsızlığın yattığını belirtir. Yolunu şaşırılmışlara Mesnevî'sinin dördüncü cildinin 465'inci beytinde “Kendine akli ve dini kılavuz et, onlara uy.” (Mevlâna, 2014a: 385) diyen Mevlâna'ya göre insanın kurtuluşu, dine ve ilahî emirlere bağlı olmaktan ve bunları kabul eden bir akla sahip olmaktan geçmektedir.

Mevlâna'nın din-toplum ilişkilerinde, din merkezî konumdadır (Okumuş, 2007). Dini, öğüt olarak tanımlayan (Mevlâna 2011), dindarlığı bütün boyutlarıyla yaşayan, tasavvuf anlayışının temelini oluşturan maddeden manaya yönelişi sağlamış olan Mevlâna'nın din ve Tanrı adanmışlığı açıktır. Mesnevî'sinin üçüncü cildinin 31'inci beytinde “Bu âlem ve bu âlemdekiler daima dağılmaya uğrayıp durur. O âlem ve o âleme gidenlerse daimî ve ebedîdir.” (Mevlâna, 2014a: 6) diyen Mevlâna, bu dünyayı geçici görür ve O'na göre esas olan, sürekli ve sonsuz olan ahiret hayatıdır. Ayrıca, Mevlâna'nın beyanlarında ayet ve hadisleri ana kaynak olarak alması da O'nun din merkezli düşünce sistemine sahip bir ilim ve irfan adamı olduğunu göstermektedir.

Mevlâna'nın dinler arasında bir ayrım yapmadığı, hepsini bir elmasın kesitleri olarak gördüğü bilinmektedir (Baldock, 2006). İnananları mutluluğa ve felaha ulaştırma amacı bakımından bütün dinleri aynı düzeyde gören ve görüşlerinde İslâm'ı hak olarak kabul ettiği net bir şekilde anlaşılan Mevlâna'nın dinler arasında fark görmemesi, bütün dinleri hak olarak gördüğü ve

içselleştirdiği anlamına gelmez (Tekin, 2001). Kaldığı, başka inanç ve kanaatlere saygılı olmak ve onlara hak tanımak, kendi inanç ve kanaatine bağlı olmamak anlamına gelmediği gibi, bütün inanç ve kanaatler karşısında kayıtsız kalmak anlamına da gelmez (Öner, 2013). Mevlâna, bazılarının iddia ettiği gibi, “Hangi dine mensup olursa olsun bütün insanlar hak yoldadır.” diye bir görüş ileri sürmediği gibi, diğer dinlere mensup kişilerin bütün görüşlerini de hakikat olarak benimsememiştir (Cilacı, 1989). Mevlâna'nın, vahdet-i vücud merkezli ve aşkı öne çıkaran söylemi, İslam'ın olası yorumlarından biridir (Tekin, 2010). Mevlâna'nın referans kaynaklarının İslâmî kaynaklarla paralellik gösterdiği, hatta bire bir Kur'an ve Sünnet kaynaklı oldukları dikkate alındığında, var olan sorunlara çözüm noktasında dinin önemli bir referans olarak sunulduğu görülmektedir. Bu durumda Mevlâna, dindarlığın ibadet boyutunun yanı sıra tasavvuf kaynaklı derin mana boyutunu da içselleştirerek yaşayan dini bütün bir mütefekkir olarak tanımlanabilir.

Aşk ile katı dini anlayışı aşmış olan Mevlâna, temel esaslarından asla taviz vermeden, İslam'ı en iyi ve en güzel anlatımlarla tebliğ etmiştir (Cebecioglu, 2007). Şiirlerinde Kur'an'ın özünü ve Peygamber'in sözünün ruhunu dillendiren Mevlâna, Tanrı'dan ilham almadan dar akıl çerçevesi içinde sıkışıp kalan felsefi akımları ve takipçilerini yanlış yolda bulmuştur (Mevlâna, 1999). “Mü'min, iman ve din tatlılık zevkidir.” (Mevlâna, 1999) diyen Mevlâna, İslam dinini ilham kaynağı olarak almış ve bu kaynağı aşk ile birleştirerek yeni ve daha derin manalara ulaşmış mutasavvıf bir mütefekkir olarak tanımlanabilir.

4. İnsan

4.1. Hümanizmin İnsan Tasavvuru

Yunan filozofu Protagoras'ın “Her şeyin ölçüsü insandır.” sözü hümanizmin temel ilkesi olarak kabul edilir (Encyclopedia Americana, 1998). İnsanlık sevgisini ve insanın yüceliğini amaç olarak benimsemiş bir öğretiyen hümanizmde esas olan insandır (Varış, 1998). Hümanizmi, insana ve insan değerlerine en büyük önemi veren düşünsel bir yaklaşım olarak tanımlamak mümkündür (Şahin, 2004).

Bilimsel yöntemlerle doğrulanmayan bir bilginin güvenilir olmayacağı ve doğal olanın ötesinde herhangi bir olgu ya da varlıkla ilgili herhangi bir iddianın bilimsel yöntemle doğrulanamayacağı gerekçesiyle her türden doğa-üstü söylemi reddeden hümanistlere göre evren kendiliğinden var olmuştur ve dolayısıyla yaratılma diye bir şey söz konusu olmadığı gibi, insan da kendiliğinden var olan bu evrenin bir parçasıdır (Gündoğdu, 2000). Bu açıdan bakıldığında, hümanizme göre evrenin doğal bir parçası olan insan, bedenden ibaret bir yapı olup kendiliğinden var olmuştur ve dolayısıyla ruh ve yaratılma gibi doğa-üstü söylemler reddedilmektedir.

Aydınlanma devri filozoflarıyla felsefi bir anlam kazanan hümanizm, bütün sorunların sadece insanla çözülebileceğini savunan, insanı tek ölçü kabul eden, dini ve Tanrı inancını tümüyle reddeden bir anlayıştır (Bayraktar, 1994). Hümanizme göre, insan salt insan olduğu için özeldir ve onun özel oluşunu, soyut veya insanî olmayan kavramlarla açıklamak gereksizdir (Honer, Hunt ve Okholm, 2003). İnsan bilgili, duyguları olan, arzuları olan ve kendi belirlediği hedeflere dair birtakım iradi eylemlerde bulunabilen bir varlıktır (Çetin, 1995). Bilimselliği esas alan bir dünya görüşü sunan ve insanın var oluşuyla ilgili olarak evrimci bir anlayış sergileyen hümanizm, insanlığı ilahi bir gücün değil, insanın kendisinin kurtaracağını iddia eder (Şahin, 2005). Tanrı'sız bir yaşamı benimseyen, tanrılaştırdığı insanın herhangi bir eylemi için dinsel veya tanrısal bir onaya gerek olmadığını ifade eden seküler hümanistlere göre dinsel yapılar, baskıcı gelenekler, dogmatik değerler, mutlakçı ahlak anlayışları, her şeyin özü olan insanın kendisini gerçekleştirmesinin önündeki en büyük engellerdir.

4.2. Mevlâna'nın İnsan Tasavvuru

İslâmî düşünce sistemi içerisinde yetişen ve özellikle Şems ile tanrısal aşkın kapılarını aralayan Mevlâna'nın insana dair görüşleri aşk ve sevgi temellidir (İspir, 2007). Mevlâna'ya göre, insan sadece su ve topraktan yaratılmış; et, kemik ve kandan müteşekkil bir varlık değil, Tanrı'nın emanetini yüklenmiş, meleklerden üstün olan ve Tanrı'nın varlığına ayna olarak var edilmiş yüce bir varlıktır (Yeniterzi, 2007). Din, cinsiyet, ırk, soy, nesep, makam-mevki, zengin-fakir ayrımı yapmadan bütün insanları Tanrı yolunun birer yolcusu olarak gören Mevlâna'nın insana dair görüş ve düşünceleri hoşgörü ve sevgi odaklıdır.

Tanrı'nın kendi ruhundan ona üflemesi nedeniyle kutsal bir yönü olan insanı Tanrı'nın en üstün varlığı olarak gören mutasavvıflara göre insan âlemin özü, Tanrı mazharının en üstünü, kâinatın yaratılış sebebidir (Gölpınarlı, 2012). Mevlâna'nın benimsediği tasavvuf anlayışında insanın Tanrı'nın sıfatlarıyla sıfatlanması önemli bir aşama ve önemli bir derecedir. Tekin'e (2003) göre burada önemli olan; kişinin Tanrı olması, tanrılaşması değil, Tanrı'ya benzemeye çalışmasıdır ki bu benzeşim, insana bir üst sıçrayış olanağı sunan olgunluğa erme anlamını içerir. "Değer bakımından iki dünyadan da üstünsün, fakat neyleyeyim ki sen değerini bilmiyorsun. Kendini ucuz satma, çünkü değer pek fazla senin." (Gölpınarlı, 2000) diyen Mevlâna, insanın özüne, özündeki yaratılış güzelliğine dikkat çekerken, insanın kendisinin de farkında olmadığı bir değere, bir üstünlüğe sahip olduğunu ifade eder.

Mesnevî'sinin birinci cildinin 1017'nci beytinde "Topraktan yaratılmış Âdem'e, Tanrı ilim öğretti de ta yedinci kat göğe dek her yanı o bilgiyle aydınlattı." (Mevlâna, 2014a: 132) diyerek insanın topraktan yaratıldığını ve aslının toprak olduğunu belirten Mevlâna, insanın yaradılışı konusunda İslam inancının "İnsan topraktan yaratılmıştır." (Mü'minun 23/2; Fatır 35/11; Secde 32/7; Hacc 22/5; Hicr 15/33) temel esasını benimsemiştir. İslâmî anlayışa paralel olarak, insanın topraktan yaratıldığına vurgu yapan Mevlâna, Mesnevî'sinin ikinci cildinin 188'inci beytinde "İnsan ruhu tek bir cevherdir." (Mevlâna, 2014a: 403) demek suretiyle, insanı sadece beden yönüyle değil, ruh ve beden bütünlüğü içinde ele almıştır.

"Gönülden gönüle pencere var. Bu sevgi daima çoğalsın, kükresin, çoşsun, çünkü Tanrı katında en makbul olan şey, Tanrı için insanları sevmektir." diyen Mevlâna, bütün duygu ve düşüncelerini insanoğlunun maddî ve manevî mutluluğu için seferber eder (Halıcı, 1994). Mevlâna'nın sevgisi, geçmiş ve gelecek bütün insanların sonsuz mutluluğunu arzu eden bir insan sevgisidir. Mevlâna'ya göre en değerli varlık olan insan, Tanrı'nın yeryüzündeki yansımasıdır ve Tanrı'nın yansıması olan insanı sevmek, ona saygı duymak, onu insan-ı kâmil yapabilmek esas amaç olmalıdır.

Bütün İslam mutasavvıfları, "Yaratılanı sev yaratandan ötürü." ilkesiyle, Tanrı'nın en şerefli varlığı olan insanı sevmeyi temel ilke olarak benimsemiş, yaratılana karşı sevgiyi yaratandan dolayı yüceltmışlerdir. Önemli bir mutasavvıf olan Mevlâna da bu ilkedan hareketle insanı yüceltmiş ve onu saygıya layık en yüce varlık olarak telakki etmiştir. Mevlâna'nın insanı yüceltme düşüncesi, "Biz, insanı en güzel şekilde yarattık." (Tin 95/4) ve "Kim haksız yere bir cana kıyarsa, bütün insanlara kıymış gibi olur, her kim de birini yaşatırsa bütün insanları yaşatmış gibi olur." (el-Maide 5/32) diyen Kur'an ile uyum gösterir. Mevlâna'ya göre insan yaratılmışların en güzelidir ve "İnsan şekli, arştan üstündür, düşünceye sığmaz." diyen Mevlâna, insanın fizik ve metafizik bütünlük içinde yüceliği yakalayabileceğine işaret eder (Altıntaş, 2007).

Mevlâna'ya göre insan, Allah'ın bir sanat eseridir (Mevlâna, 2014b). Kur'an "Ona ruhumdan üflediğimde..." (el-Hicr 15/29; es-Secde 37/7-9) demek suretiyle bu anlamı pekiştirir. Tanrı, kendisinde bulunan bazı sıfatları mahiyet farkını dikkate alarak, mecazi anlamda insana da vermiştir. Bundan dolayı insan Tanrı değil, sadece Tanrı'nın izniyle bazı niteliklere haiz olan bir kuldür

(Mevlâna, 2011). Mesnevî'sinin dördüncü cildinin 1194'üncü beytinde "Tanrı, bizim huyumuzu da kendi huyuna uygun, kendi suretine göre yarattı. Bizim vasfımız da O'nun vasfından bir misaldir." (Mevlâna, 2014a: 448) diyen Mevlâna, Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığı anlayışını benimseyen tasavvufi geleneğe uymaktadır.

Mevlâna'nın insan-ı kâmilî, dünyaya ait gereksinimlerini mümkün olduğu kadar azaltıp ibadetlere ve ahiret hayatına yönelen insandır (Mevlâna, 2010). Mevlâna'nın tanımladığı insan-ı kâmil, bencillikten, inattan, heva ve hevesten arınmış; gönül dilinden anlayan, kendisini Tanrı'yı anmaktan alıkoyacak her türlü bağı koparmış ideal insandır (Altıntaş, 2007). Mesnevî'sinin dördüncü cildinin 1503'üncü ve 1504'üncü beyitlerinde "İnsanlar yarı yaratılışları bakımından melek, yarı yaratılışları bakımından hayvandır. Eşek olan yarılardan aşağıya meyleder, melek olan yarılardan da akla meyleder." (Mevlâna, 2014a: 473) diyen Mevlâna, insanların akıl ve şehvetten oluşan varlıklar olduklarını ve bundan dolayı hem iyi hem de kötü yönlerinin bulunduğunu ifade eder.

Mevlâna, insanın sadece ateş, hava, su ve topraktan ibaret olmadığını, insanın hem güzel hem çirkin, hem iyi hem de kötü yönünün bulunduğunu ifade ederek insanı gerçek anlamda tahlil eden bir mütefekkindir (Yakıt, 2013). Mevlâna'ya göre, Tanrı tarafından seçme gücüne sahip ve özgür olarak yaratılmış olan insan, bu dünyaya sınanmak için gönderilmiştir (Tan, 2012). İnsanı derinlemesine tahlil eden Mevlâna'nın insan tasavvuru, insanı hem maddî hem de manevî yönleriyle ele alan evrensel bir insan tasavvurudur. "İnsanlar yaratılıştan iyidirler, kötülük ise değişmez bir unsur değil, tedavi edilebilir bir hastalıktır." (Önder, 1973) diyen Mevlâna, insanın doğuştan masum olduğunu savunan İslam inancını desteklemektedir. İnsanın doğuştan iyi olduğunu, insanın kötü yönünü oluşturan kin, kıskançlık, hırs, zalimlik gibi huyların ise tedavi edilebilir, ortadan kaldırılabilir, değiştirilebilir olduğunu ifade eden Mevlâna, insanda kalıcı ve değişmez olanın iyilik olduğunu iddia eder.

Mesnevî'sinin birinci cildinin 2534'üncü beytinde "Sevgi ve merhamet insanlığın; öfke ve şehvetle hayvanlığın vasıflarıdır." (Mevlâna, 2014a: 248) diyen Mevlâna'ya göre, kendisine akıl ve arzuların birlikte verildiği insan, bir yönüyle hayvan bir yönüyle de melek olan zıtların birleşimi bir varlıktır. Mesnevî'sinin altıncı cildinin 50'nci beytinde "Halkın yapısı, zıtlar üstüne kurulmuştur." diyen (Mevlâna, 2014a: 373) Mevlâna'ya göre, Tanrı bu dünyayı zıtlar üzerine inşa etmiştir. Mevlâna'ya göre Tanrı'nın üstün özelliklerle donattığı, kendi ruhundan ruh üflediği insan, O'nun yeryüzündeki temsilcisi olup akıl, ruh ve nefse aynı anda malik olması nedeniyle aynı anda hem kötü hem de iyi olabilmektedir (Çubukçu, 1986).

İdeal insan, bir yandan hayatın işleyiş sürecinde aktif rol alıp değer üreten, diğer yandan da kendisine hitap eden Tanrı'nın sesiyle kendi akıl ve bilincinin içsel sesini birleştirmeye çalışan insandır (Düzgün, 2017). İdeal insanı aşk ve sevgi yönü ağır basan bir düşünce sisteminde ele alan Mevlâna'ya göre insan, Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olarak yaratılmış ve meleklerde bulunmayan bilgiler kendisine verilerek değerli kılınmış bir varlıktır (Yazoğlu, 2002). "And olsun ki biz, insanoğlunu üstün kıldık." (İsra 17/170) ayetiyle Tanrı insanın diğer bütün varlıklardan üstün olduğunu bildirirken, Mesnevî'sinin birinci cildinin 1017'nci beytinde "Toprağa mensup insan, Tanrı'dan öğrendiği ilimle bütün âlemi aydınlattı." (Mevlâna, 2014a: 132) diyen Mevlâna, insanın Tanrı'dan öğrendiği ilimle yüceltiğini vurgular.

5. Tartışma ve Sonuç

Mevlâna'yı zahiri ilim mantığı ve akılcı bakış açısıyla anlamaya çalışan, ancak Mevlâna'nın kullandığı kavramların terminolojik içeriğine dikkat etmeyen kişiler, Mevlâna'yı çoğu zaman düşüncesiyle örtüşmeyen felsefi platformlara çekmekte ve ortaya bir hümanist filozof portresi çıkarmaya çalışmaktadırlar (Cebecioğlu, 2007). Mevlâna ile ilgili en temel yanlışlıklardan biri, onun hümanizmi temsil eden bir mutasavvıf olduğu yolundaki savdır (Kara, 2007). İnsanı tek ve en yüksek

değer olarak kabul eden hümanizmin temel dayanağı, insanda kutsanması gereken eşsiz güçlerin, benzersiz yeteneklerin olduğu ön kabulüdür ki bu ön kabul, hümanizmin, dini ve Tanrı'yı dışlamasının önemli bir nedenidir (Cevizci, 2014).

Hiçbir ayırım gözetmeden bütün insanlığa barış, sevgi, hoşgörü, kardeşlik öğütleyen iletilerinden dolayı evrensel bir şahsiyet olan Mevlâna'yı ve O'nun insan sevgisini dinler-üstü görmek, O'nun evrenselliğini dinden uzaklaşmak olarak tarif etmek Mevlâna'yı tam anlamamak olarak açıklanabilir (Aydın 1994). Yetiştigi çevreden aldığı çok yönlü tesirlerle İslam'ı ve insanı tahlil etmeye, hayatı anlamaya ve anlatmaya çalışan, var olan problemlere evrensel çözümler üreten Mevlâna, Kur'an ve Sünnet temelli yetişmiş bir sûfi mütefekkidir (Cebecioğlu, 2007). Yüreği Tanrı aşkıyla dolu olan ve bu aşkın topluma yansmasıyla sorunların üstesinden gelinebileceğine inanan Mevlâna'yı hümanist olarak tanımlamak doğru değildir (Yazoğlu, 2002).

Bütün yaşamı boyunca insanı arındırmaya, iyileştirmeye, birleştirmeye çalışan ve insana dair düşünceleri Tanrı merkezli olan Mevlâna'yı hümanist ya da dinler-üstü sıfatıyla nitelemenin doğru bir niteleme olarak değerlendirilmesi güçtür (Atay, 2007). Çünkü hümanizm, kaybedilen dinlerin, yitirilen imanların, yıkılan inançların yerini alan bir put; bilimin tek kılavuz olduğu bir dünyada insanî olanın tanrılaştırıldığı bir dindir (Meriç, 1998). İlahi kaynaklı düşünce sistemine sahip olan, bütün işlerinde Tanrı'nın rızasını arayan, bir ayağını tevhit dairesine sabitlemiş diğer ayağı ile sonsuzluğa uzanan Mevlâna'yı İslam dairesinin dışına çıkarıp hümanist bir düşünür konumuna yerleştirmek Mevlâna'yı olması gerekenden farklı anlamış olmak olarak açıklanabilir.

İnsanı her şeyin ölçüsü kabul eden Batıdaki tanrısız hümanist akımlar insanın üstünde bir gücü kabul etmezken, Tanrı merkezli bir inancın ve anlayışın savunucusu olan (Aydın, 1994) Mevlâna'nın insan sevgisi ve insanı yaratılmışların en üstünü olarak algılaması; hümanizmden değil, ilahi tecellilerin Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olan insanda toplanmış olmasındandır. Mesnevî'sinin üçüncü cildinin 2127'nci beytinde "Tanrı'yı değil de, Tanrı'nın yarattıklarını övenler yollarını şaşırılmışlardır." (Mevlâna, 2014a: 144) ve Mesnevî'sinin beşinci cildinin 1241'inci ve 4029'uncu beyitlerinde "Allahtan başka kulluk edilecek kimse yoktur demedikçe hakikate varan açık yolu bulamazsın. Tanrı'dan uzak, O'nun kapısından kovulan bir diri olmaktansa, Tanrı'nın sevdiği bir ölü olmak daha iyidir." (Mevlâna, 2014a: 122-348) diyen Mevlâna'yı Tanrı'yı dışlamış, dinden soyutlanmış, manevi yönünü törpülemiş dünyevi bir düşünür olarak tanımlamak yanlışlara neden olacaktır.

"Ben, gece gündüz, Tanrı'nın işlerine hayran kalmış, dalmış gitmişim. Kendi varlığımdan bihaberim. Aklım Tanrı'dan başka hiçbir şeyden haberdar değil. Kalbimde de Tanrı'dan başka bir şey yok, canımda da." diyerek Tanrı'nın varlığı karşısında kendi varlığını yok sayan Mevlâna hümanist olarak tanımlanmamalıdır (Kanar, 1986). Tanrı'yı devreden çıkarıp kurtuluşu, mutluluğu, çözümünü sadece insanda, insan aklında ve bilimde arayan hümanizm ile kurtuluşu, mutluluğu ve çözümünü Kur'an ve Sünnet'te arayan Mevlâna'yı aynı potada eritmeye çalışmak ne derece doğrudur!

Mevlâna Müslüman olmakla birlikte, Müslüman olsun veya olmasın bütün insanlara karşı merhamet ve nezaket hisleri içinde olmanın gerekliliğine işaret ederken (Yaylalı, 1998) ve inancı ne olursa olsun insana sevgiyle yaklaşırken, Batı hümanizm kültürünün insan tecrübesinin merkezine insanı koyarak ilahî olanı reddettiğini belirtmek gerekir (İmamoğlu, 2013). Gerek hayatında ve gerekse eserlerinde İslam'a aykırı hiçbir şeye rastlanmayan Mevlâna, Kur'an ve Sünnet'e son derece bağlı ve saygılı bir âlim (Yaylalı, 1998), insana değer verip insan sevgisini ön plana çıkarırken İslâm anlayışını dillendiren Müslüman bir mutasavvıftır (Çetin, 2007). İslâm'a göre insan, yaratılışı, yapısı, donanımı, işlevleri açısından saygıya layık, ulvi, önemli ve yaratılmışların en şerefliisidir. İnsanı sevmeyi ve insana değer vermeyi İslam dinî bağlamında ele alan Mevlâna, hümanistler gibi insanı hiçbir zaman Tanrı'ya rakip olarak görmemiş ve insanı asla tanrılaştırmamıştır.

Turkish Studies

“Canım tenimde oldukça Kur’an’ın kölesiyim. Ben Allah’ın seçkin peygamberi Muhammed’in yolunun toprağıyım. Her kim bundan başka benden bir söz naklederse ona çok üzülür ve o sözden de çok üzüntü duyarım.” (Mevlâna, 2014b) diyen Mevlâna, Peygamber’in yolunda olduğunu, Kur’an ve Sünnet’e aykırı veya bu iki kaynağın dışında kendisine yapılacak yakıştırmalarla ilgisi olmadığını bildirmektedir. Mesnevî’sinin altıncı cildinin 818’inci beytinde “Vahiyden olmayan söz, heva ve hevestendir. Ahmed neyi söylese hakikatte o söz hakikat denizidir.” (Mevlâna, 2014a: 446) diyen Mevlâna’nın Tanrı ve Peygamber kaynaklı düşüncelerini, Tanrı’yı ve Peygamber’i dışlayıp insanı tanrılaştıracak düzeyde yücelten hümanizm anlayışıyla bağdaştırmak zorlayıcı bir yorum olarak değerlendirilebilir.

“Tanrı yoktur ve Tanrı’yı yaratan insandır. Toplumu ve insanlığı kurtaracak tek kılavuz bilimdir.” diyen hümanistler, dini insanın yabancılaşma nedeni olarak görür ve her şeyin tek ölçüsü olarak nitelendirdikleri insanı ilahlaştırarak Tanrı’yı reddederler (Meriç, 1980). Hümanizm insana tanrısal özellikler yükleyerek onu her şeye kadir ve her şeye hâkim güç olarak tanımlarken; İslâm, insanı mutlak güç sahibi olan Tanrı karşısında aciz ve zayıf görür. Hümanizm, insanı iyiliğin, güzelliğin, gücün ve başarının birincil kaynağı olarak görürken; İslâm, insanı Tanrı’nın yarattığı değerleri yansıtan bir ayna olarak görür. Bu durumda, Tanrı aşığı, Peygamber tutkunu ve Kur’an bağımlısı olan Mevlâna’nın, Tanrı’yı dışlayan bir hümanist olarak tanımlanması olanaksızlaşmaktadır.

İslamî ve tasavvufî düşüncede insan, varlık âleminin yaratılış nedeni, Tanrı’nın yeryüzündeki halifesi, ilahî emanetin taşıyıcısı, akıl ve duygu melekelerinin sahibi; cüz’î iradesi ile varlıklara ve olaylara yön verme, geleceğini belirleme ve tercihte bulunma olanağına sahip tek varlık olmakla birlikte; hümanist düşüncede ifade edildiği gibi, her şeyin tek ölçüsü ve her şeye gücü yeten kusursuz bir varlık değildir. “İnsanın bilinçli işlenmiş günahlarını, nefesine ve şehvetine düşkünlüğünü, ahlak ve terbiyeden yoksunluğunu, insan sevgisi adına hoş gören bir anlayışa sahip olmayan Mevlâna’ya göre insan, fitrî özellikleri bakımından üstündür ancak bu üstünlüğü, söz konusu özelliklerini koruyabildiği oranda geçerlidir” (Erol ve Erol, 2015). Bundan dolayı, insana yaradılış amacı, fitri özellikleri ve İslam’ın temel prensiplerine uygun bir bakışa ve yaşayışa sahip olması açısından büyük değer veren Mevlâna’nın salt bir hümanist olarak anlaşılması beklenir.

Hümanizm, kent-soyluların feodal-dinsel yönetim karşısında bireyi ön plana çıkararak kendi çıkarlarını koruma mücadelesi şeklinde gelişirken, Mevlâna insan severliği, kişisel hiçbir çıkar beklentisi içinde olmaksızın insanı üstün kılma çabası içinde olmuştur (Özdemir, 2015). Mevlâna hiçbir dine ve hiçbir inanca yalan veya yanlış eleştirisi yapmazken ve bütün dinleri saygıya değer bulurken; Batı hümanizminin önemli düşünürleri, İslâm dini ve Peygamber’i konusunda aynı hassasiyeti göstermemişlerdir (Bayraktar, 1994). Temel görüşünü insan sevgisi merkezli olarak şekillendiren, insanı Tanrı’nın bir yansıması olarak gördüğü için Tanrı’dan kopuk bir insan tasavvurunu kabul etmeyen Mevlâna ile insanı tanrılaştıran, dini gereksiz gören ve Tanrı’yı yok sayan hümanistler arasında herhangi bir benzerlik ya da yakın bir ilişki olmadığı söylenebilir.

“Şayet insan Tanrı’yı severse, Tanrı da onu sever.” demek suretiyle Tanrı’nın insanı sevmesinin, insanın Tanrı’yı sevmesiyle olanaklı olacağını belirten Mevlâna’nın hümanist olduğu iddia edilemez (Bulaç, 2013). Mevlâna, Kur’an’a göre yaratılmışların en şerefli olan insana değer veren, onu seven, her dilden, her dinden ve her renkten insanı kucaklayan bir mütefekkidir (Kurt, 2007). Bir İslam âlimi, Müslüman bir sûfi ve bir Tanrı dostu olan Mevlâna’yı, Tanrı’ya karşı insanı, vahye karşı akıllı, dine karşı pozitivist bilimi konumlandıran hümanizm kavramıyla tanımlamak güçtür. Mevlevî’ye (2008) göre mutasavvıf bir sûfi olan Mevlâna’nın, kaynağını akıldan alan şüpheci felsefeleri benimsemiş bir filozof olarak tanımlanması doğru bir tanımlama olarak değerlendirilemez.

Turkish Studies

Yaşanan çarpıklıkların ve çıkmazların çözümünün, ancak sevgiyle özdeşleşen saf bir Tanrı inancı ile olanaklı olabileceğini belirten Mevlâna, birleştirici güçlü söylemini, Tanrı odaklı İslam inancından almıştır (Cebecioğlu, 2007). Mevlâna'nın aşkı, ilahî ve İslâmî aşktan başka bir şey olmadığı gibi, felsefesi her varlıkta Tanrı'yı gören bir tefekkür, sanatı ise dinî merkeze alan bir sanattır (Topçu, 2013). Mevlâna'nın sıradan katı bir dindar değil, inanç ve düşüncelerin önündeki engelleri aşk ile aşmış bir İslam sūfisi ve mütefekkeri olduğu söylenebilir.

Dinî hayata yönelik görüşleri ve bütün insanlığa vermek istediği mesajlarının evrenselliği (Ayas, 2008), Batı toplumlarının Mevlâna'yı hümanist olarak algılamalarına neden olmuştur denebilir (Armağan ve Sezgin, 2011). Ayrıca, dünyaya özellikle de Batı dünyasına Mevlâna'yı daha sevimli ve daha güzel göstermek, O'nun insancıl olduğunu ispatlamak amacıyla hümanist olduğunu söyleyenler de mevcuttur (Çetin, 2007). Herhangi bir fark gözetmeden bütün insanları kucaklayan, onları doğruluğa, güzelliğe yönlendirmeyi amaçlayan bir düşünür, bir ilim ve irfan kaynağı olan; farklılıklara anlayış gösterme ve birlikte yaşama kültürünün önemli bir öncüsü olan Mevlâna her şeyden önce bir İslam mutasavvıfıdır (Taş, 2016). Mevlâna'nın insan sevgisinin hümanizm olarak ifade edilmesi, hem Mevlâna'nın hem de hümanizmin yeterince anlaşılmasıyla açıklanabilir. Mevlâna'nın insan sevgisi, dinî ve Tanrı'yı dışlamadığı gibi, Tanrı'ya samimi bir iman ve aşkla bağlanmayı ve O'na gerçek anlamda ibadet etmeyi esas alır.

KAYNAKÇA

- Aksun, T. (2012). *Seküler hümanizm ve etik anlayışı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altıntaş, R. (2007). "Mevlâna'nın Teolojisinde İnsan Tasavvuru". *Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sanatında Mevlâna ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s. 541-551). Konya: SÜMAM Yayınları
- Armağan, M. ve Coşkun, S. (2011). *Bulutları Delen Kartal-Cemil Meriç ile Konuşmalar*. İstanbul: Timaş Yayınları
- Armstrong, K. (2017). *Tanrı'nın Tarihi*. Oktay Özel, Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu (Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınevi.
- Arslanoğlu, İ. (2000). Mevlâna'da aşk ve insan felsefesi. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (16), 175-196.
- Atay, R. (2007). "Peygamber Varisi Mevlâna: İnsan Sevgisi Merkezli Çoğulcu Bir Okuma Denemesi." *I. Kutlu Doğum Sempozyumu Kitabı* içinde (s. 333-339). Şanlıurfa
- Ayas, M. R. (2008). *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, M. (1994). "Hz. Mevlâna'nın Hümanizminin Boyutları." *İnsan Hakları, Hoşgörü ve Mevlâna Sempozyumu Kitabı* içinde (s. 65-67). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Aydın, M. S. (2010). *Din Felsefesi*. İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Aytaç, G. (2005). *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Baldock, J. (2006). *Mevlâna Gizli Öğretisi*. Nihan Pekmen (Çev.). İstanbul: Sınır Ötesi yayınları.
- Balkaya, A. (2007). Türk toplumunda temsil getirme geleneği ve Mevlâna'nın gelenek içerisindeki yeri. *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History*

- of *Turkish or Turkic*. 2 (4), 201-208, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.168>, ANKARA-TURKEY
- Bulaç, A. (2013). *Postmodern Kaosta Kible Arayışı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Ayten, A. (2015). *Psikoloji ve Din (Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bardakçı, M. N. (2007). Mevlâna'nın tasavvufî düşüncesinin kaynakları. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8 (19), 55-77.
- Baykan, E. (2005). *Düşünceye Gelmeyen Tanrı Sorunu ve Mevlâna*. Van: Bilge Adam Yayını.
- Bayraktar, M. (1994). *Yunus Emre ve Aşk Felsefesi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Benneth, B. (1982). Secular humanism: America's most dangereous religion. *The Humanist*, 42 (2),
- Boyacıoğlu, F. ve Erdağ, S. (2013). Mevlâna Celaleddin Rumi ve La Fontaine'de hoşgörü algısı. *Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (8), 325-340
- Cebecioğlu, E. (2007). Hz. Mevlâna üzerine genel bir değerlendirme. *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8(20), 7-12.
- Cevizci, A. (2008). *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*. Bursa: Asa Yayınları.
- _____ (2014). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları
- Cilacı, O. (1989). Mevlâna Celaleddin-i Rûmî'nin gayr-i müslimlerle münasebetlerine dair bir inceleme. *Din Öğretimi Dergisi*, (20), 24-30.
- Çetin, N. (2007). Mevlâna Hümanist Bir Şair midir? *Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sanatında Mevlâna ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s. 553-566). Konya: SÜMAM Yayınları.
- Çetin, İ. (1995). *John Locke'da Tanrı Anlayışı*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Çınar, A. (2007). Mevlâna Düşüncesinde Allah-Dünya Tasavvuru. *Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sanatında Mevlâna ve Mevlevîlik Ulusal Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s. 215-227). Konya: SÜMAM Yayınları.
- Çiğdem, A. (2015). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çubukçu, İ. A. (1986). *Türk Düşünce Dünyasında Felsefe Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Derince, E. H. (2014). *Mevlâna ve Şems'ten Yüreğinizi Isıtan Hikâyeler*. İstanbul: Yakamoz Kitap.
- Düzgün, Ş. A. (2017). *Sosyal Teoloji (İnsanın Yeryüzü Serüveni)*. Ankara: Otto Yayınları.
- Eflaki, A. (2001). *Ariflerin Menkıbeleri-Mevlâna ve Etrafındakiler (Cilt 1-2)*. Tahsin Yazıcı (Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Encyclopedia Americana (1998). *The Encyclopedia Americana*. International Edition, Cilt:10, 540-553.
- Erdoğan, E. (2014). *Tanrı algısı, dinî yönelim biçimleri ve dindarlığın psikolojik dayanıklılıkla ilişkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erol, K. ve Erol, E. (2015). Mevlâna'nın Mesnevi'sinde "insan" telakkisi ve "insan-ı kâmil" ölçüsü. *The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 2 (2), 8-18.

- Fürüzanfer, B. (1997). *Mevlâna Celaleddîn* (2. Baskı). Faruk Nafiz Uzluk (Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gölpınarlı, A. (2000). *Fihi Ma-fih ve Mecalis-i Seba'dan Seçmeler* (4. Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2014). *Mevlâna*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Gündoğdu, H. (2000). "Hümanizm Bir Din midir?". *Dinler Tarihi Araştırmaları-II Sempozyumu Kitabı* içinde (s. 99-125). Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları
- Günyol, V. (1997). *Devlet İnsan mı?* (3. Baskı). İstanbul: Çağdaş Yayınları
- Halıcı, F. (1994). Hz. Mevlâna ve İnsan Sevgisi. *İnsan Hakları, Hoşgörü ve Mevlâna Sempozyumu* içinde (s.51-57). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- İrmak, S. (1978). "Humanist Mevlâna." *Mevlâna ve Yaşama Sevinci*. Feyzi Halıcı (Haz.). Konya: Konya Turizm Derneği Yayınları
- İmamoğlu, T. (2013). *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*. İstanbul: İz Yayıncılık
- İspir, M. (2007). Mevlâna'da insan ve aşk. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (1), 179-186.
- Honer, S. M., Hunt, T. C. & Okholm, D. L. (2003). *Felsefeye Çağrı*. Hasan Ünder (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi
- Kanar, Y. (1986). Mevlâna hümanist mi? *Altınoluk Dergisi*, 0(10), 14-14, <http://dergi.altinoluk.com/index2.php>
- Kar, S. (2014). Din, aydınlanma ve eleştirisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 173-192.
- Kara, S. (2007). "Dinî Tarafı Dışlanmış Bir Hümanist Düşünür Tiplemesi: Mevlâna Celaleddin Rumi". *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri-II* içinde (s. 141-147). Şanlıurfa.
- Karaman, G. (2012). Mevlâna'nın menkıbeleri üzerine folklorik bir inceleme. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 7 (3), 1675-1693, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3698>, ANKARA-TURKEY
- Karaman, H. (2015). *Kur'an Yolu Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kartopu, S. (2014). Yaşamı sürdürme nedenlerinin tanrı algısıyla ilişkisi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 9 (2), 887-903, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6506>, ANKARA-TURKEY
- Keklik, N. (1967). *Sadreddin Konevi'nin Felsefesinde Allah, Kâinat, İnsan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Yayınları.
- Kıran, İ. (2016). "Dünyevileştirilen Din ve Modern İnsanın Çıkmazı". *Din, Bilim ve Felsefe İlişkisi Risale-i Nur Yaklaşımı Sempozyum Bildirileri Kitabı* içinde (s. 199-216). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van İlim ve Kültür Vakfı
- Kurt, H. (2007). Mevlâna'da insanlığın birliği ve diyalog. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 167-175.

- Kurtz, P. (1980). A secular humanistic declaration. *Council for Secular Humanism*. <http://www.secularhumanism.org/index.php?section=main&page=declaration>
- _____ (1988). *Forbidden Fruit: The Ethics of Humanism*. New York: Prometheus Books,
- Mehmedoğlu, A. U. (2011). *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Melikoff, I. (1983). "Batı Hümanizması Karşısında Mevlâna'nın Hümanizması." *Mevlâna: 26 Bilim Adamının Mevlâna Üzerine Araştırmaları*. Feyzi Halıcı (Haz.). Konya: Ülkü Basımevi.
- Meriç, C. (1980). Çağın dini: Hümanizm. *Hisar Dergisi*, (266), 26-29.
- _____ (2016). *Kırk Ambar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mevlâna (1999). *Mektuplar*. Abdülbaki Gölpınarlı (Çev.). İstanbul: İnkılap Yayınevi
- _____ (2010). *Meclis-İ Seba*. Abdülbaki Gölpınarlı (Çev.). İstanbul: İnkılap Yayınevi
- _____ (2011). *Divan-ı Kebir*. Midhat B. Beytur (Çev.). İstanbul: Kırkambar Yayınları
- _____ (2014a). *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi*. Abdülbaki Gölpınarlı (Çev.). İstanbul: İnkılap Yayınevi
- _____ (2014b). *Rubâiler*. Şefik Can (Çev.). İstanbul: Sufi Kitap
- Mevlevî, T. (2008). *Mesnevî Dibacesi: İlk 18 Beytin Şerhi*. Ali Güzelyüz, Mehmet Atalay, Kadir Turgut (Haz.). İstanbul: Dehliz Kitaplar
- Nemutlu, D. (2013). Dinler ve diller üzerine bir gezinti. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8 (10), 469-476, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5159>, ANKARA-TURKEY
- Northbourne, L. (1989). *İlerlemeye Farklı Bir Bakış*. Deniz Özer (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). Mevlâna'da sosyolojik okuma. *Kamu Hukuku Arşivi-KHUKA*, 9(2), 63-70.
- _____ (2007). "Mevlâna'da Din-Toplum İlişkileri". *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri-II Kitabı* içinde (s. 67-75). Şanlıurfa
- Önal, M. (2009). Dinle uyumlu kolektif bir değer olarak doğu hikmeti. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi-FLSF*, (7), 197-209.
- Önder, M. (1973). *Mevlâna (Hayatı-Eserleri)*. İstanbul: Kervan Kitapçılık
- Öner, N. (2013). *İnsan Hürriyeti*. Ankara: Divan Kitap
- Özdemir, O. (2015). Mevlâna ve Anadolu insancılığı. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 6(19), 127-137
- Sellars, R. W. (1941). Humanism as a religion. *The Humanist*, (1), 5-8.
- Şahin, İ. (2004). "Postmodern Çağ & Humanist Eğitim". *XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı Kitabı* içinde (s. 1-10). Malatya: İnönü Üniversitesi.
- _____ (2005). Hümanizm ve eğitim. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (www.e-sosder.com)*, 3(11), 47-55
- Şeriatı, A. (2010). *Dinler Tarihi I*. Abdullah Şahin (Çev.). Ankara: Fecr Yayınları

- Tan, Y. (2012). *Mevlâna düşüncesinde tanrı-insan ilişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta
- Tanilli, S. (2015). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası II Ortaçağ: Feodal Dünya*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları.
- Taş, H. (2016). *Mesnevî destekli değerler eğitiminin ilkokul 4. sınıf öğrencilerinin tutumlarına etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Taşdelen, V. (2013). Mevlâna ve Kierkegaard'da birey ve tanrı ilişkisi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(6), 717-728, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4610>, ANKARA-TURKEY
- Tekin, M. (2001). Mevlâna Celâleddin Rûmi'nin din anlayışı. *Tasavvuf Dergisi*, (7), 269-278.
- _____ (2003). Tanrı kavramı ve toplumsal izdüşümü. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10), 475-493.
- _____ (2010). Mevlâna Celâleddin Rûmi'de din ve yabancılaşma. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 101-118
- Topçu, N. (2013). *İslâm ve İnsan Mevlâna ve Tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tunagöz, T. (2013). Mevlâna'da ilâhî sıfatlar. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8 (3), 583-608, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4387>, ANKARA-TURKEY
- Turgut, S. (2017). *Eski Said Nerede*. Ankara: Seriyeye Yayınları.
- Uçak, S. (2012). Mevlânâ'nın rubâîlerinde “gönül” istiaresi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 7 (3), 2481-2490, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3287>, ANKARA-TURKEY
- Varış F. (1998). *Eğitim Bilimine Giriş*. İstanbul: Alkım Yayınevi
- Yakıt, İ. (1987). Türk-İslam düşünürü Mevlâna'ya göre “ideal insan” Tasavvuru. *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, 0(26), 167-183.
- _____ (2013). *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Yaylalı, K. (1998). *Mevlâna'da İnanç Sistemi*. Konya: Sebat Ofset Matbaa
- Yazıcı, G. (2009). Mevlânâ'nın Mesnevi'sinde ehliyet ve liyakat kavramları. *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 4(7), 928-938, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.929>, ANKARA-TURKEY
- Yazoğlu, R. (2002). Hümanizm ve Mevlâna. *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 67-83.
- Yeniterzi, E. (2007). *Mevlâna Celaleddin Rumi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.